

Van Heerden: de eerste vrouwelijke arts in Zuid-Afrika

Frits B. Lammes

FIGUUR 1 Foto van Petronella van Heerden (1887-1975). Zij studeerde geneeskunde in Amsterdam van 1908 tot 1915 en promoveerde daar in 1923. In Zuid-Afrika wordt ze steeds meer een icoon, niet alleen als de eerste vrouwelijke arts – vergelijkbaar met Aletta Jacobs – maar ook als voorvechtster op velerlei gebied door haar politieke en emancipatoire activiteiten.

AMC, afd. Gynaecologie en Obstetrie, Amsterdam.

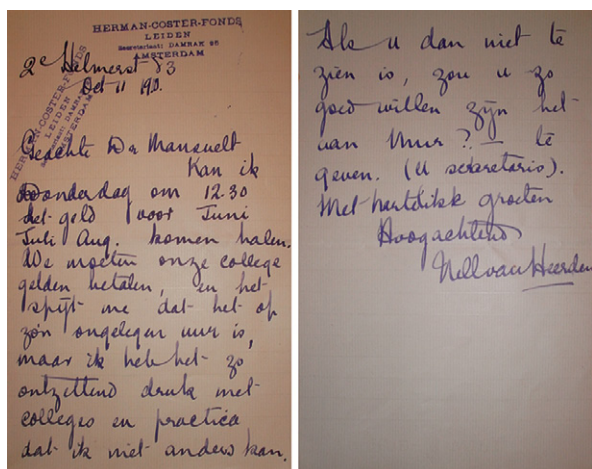
Prof.dr. F.B. Lammes, emeritus hoogleraar Verloskunde en Gynaecologie (fb.lammes@planet.nl).

Petronella van Heerden – Nell voor intimi – is geboren in 1887 in Bethlehem, in de Oranje Vrijstaat in Zuid-Afrika (figuur 1). Haar vader is ‘landdros’, een soort kantonrechter. Deze ambtelijke functie maakt dat het gezin waarin zij opgroeit frequent moet verhuizen, zeker na het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog (1899-1902). Haar lagere-schoolopleiding is hierdoor vertraagd en haar wens om medicijnen te gaan studeren lijkt uitzichtloos. Bovendien is haar moeder van mening dat voor het uitvoeren van de gebruikelijke huishoudelijke taken een lagere-schoolopleiding voldoet. Na een periode van zes maanden extreme halsstarrigheid, waarin ze met niemand spreekt en een hongerdieet volgt, gaan haar ouders overstag en mag ze alsnog naar de middelbare school in Stellenbosch. Daar voltooit ze vlot de opleiding. Een medische opleiding is in Zuid-Afrika echter nog niet voorhanden en door de Boerenoorlog zijn in het gezin de financiële middelen ook niet meer toereikend om een vervolgopleiding te bekostigen.

Van Heerden hoort dan over het Nederlandse Herman-Costerfonds ‘vir boerkinders’ en slaagt erin om van dit fonds een studiebeurs te krijgen (figuur 2). Omdat ze een meisje is, wordt de beurs omgezet in een lening die ze na afloop van haar studie moet terugbetalen. Ook moet ze een levensverzekering afsluiten. Via een vriendin krijgt ze een klein stipendium van een Engelse weldoenster en haar vader blijkt bereid om de verzekering te betalen. Dan staat niets haar meer in de weg en kan zij naar Europa vertrekken.

IN OPLEIDING TOT ARTS

In 1908 arriveert van Heerden in Amsterdam, waar ze spoedig in contact komt met Zuid-Afrikaanse en Nederlandse studenten. Uitgebreid schrijft ze in haar twee biografieën over haar studie en het studentenleven in Amsterdam (figuur 3).^{1,2} Ze schrijft over de soms duidelijke minachting van docenten voor de hoogstens 10% vrouwelijke medische studenten.³ Lyrisch is ze over professor Treub die in de verloskundekliniek werkt met een staf van vrouwelijke assistenten en over zijn bereidheid om met haar in discussie te gaan. Ze memoreert hoe ze later in crisissituaties in de verloskunde nog steeds aan Treub terugdenkt en aan de adviezen van zijn hoofdzusster de Liefde, die uiteindelijk toch niet zo’n ‘kwaaimens’ bleek te zijn. Ook memoreert ze haar coassistentenschap chirurgie bij de flamboyante professor Lanz, die haar

FIGUUR 2 Brief van Van Heerden waarin zij het Herman Costersfonds verzoekt om uitbetaling van haar maandgeld (archief Zuid-Afrikahuis, Amsterdam)

FIGUUR 3 Foto van Van Heerden op haar studentenkamer in Amsterdam met de studenten Rolf en Harry Reitz en Charles van der Venn.

ontzag bijbrengt voor de asepsis. De waardering is kennelijk wederzijds, want ze krijgt een assistentschap aangeboden – voor die tijd zeker uitzonderlijk – wat evenwel niet gesteund wordt door het Studiefonds (figuur 4).

Van Heerden verhuist na haar artsexamen in 1915 naar Londen om de kwalificaties te verkrijgen die zij nodig heeft om als arts in Zuid-Afrika te mogen werken. Zij maakt in deze periode kennis met moeder en dochter Pankhurst en andere sufragettes. Deze contacten komen haar later van pas wanneer zij zich met politiek en emancipatie bezig gaat houden.

Van Heerden keert in 1916 terug naar Zuid-Afrika en

gaat al spoedig in haar eigen huisartsenpraktijk in Harrismith aan de slag. Zij is dan de eerste vrouwelijke Zuid-Afrikaanse arts (figuur 5). Men moet wennen aan een vrouwelijke huisarts die bovendien opzien baart door te paard in lange broek visites langs de boerderijen af te leggen en die nog sigaren rookt ook. Maar na haar inzet tijdens de ernstige epidemie van de Spaanse griep die ook

FIGUUR 4 Foto van Van Heerden vlak na haar artsexamen in Londen (1915).

FIGUUR 5 Foto van Van Heerden als huisarts in Harrismith (omstreeks 1920).

FIGUUR 6 Foto van Van Heerden op een receptie van de Suid-Afrikaanse Vereniging van Verloskundiges en Ginekoloë (1970).

in Zuid-Afrika uitbreekt, spreekt niemand meer over deze bijzonderheden.

Na vijf jaar besluit van Heerden om zich te gaan specialiseren in de gynaecologie, wat haar doet terugkeren naar Londen voor een verdere chirurgische opleiding. Haar goede herinnering aan professor Treub brengt haar daarna weer naar Amsterdam, maar Treub is ondertussen overleden en opgevolgd door professor van Rooy. Deze reikt haar een onderwerp aan voor een promotie-onderzoek: het nieuwe ziektebeeld 'adenomyose' – een aandoening die wij nu kennen als endometriose. Van Heerden verricht microscopisch onderzoek naar alle 79 ovaria die in een jaar in de Amsterdamse Vrouwenkliniek verwijderd werden. In slechts in één geval vindt zij endometriumweefsel: de indicaties voor ovariëctomieën waren dan ook zeer divers. Van Heerden is zich bewust van de eigenheid van haar moedertaal en verzoekt de faculteit om haar proefschrift in het Afrikaans te mogen schrijven. Dit verzoek wordt gehonoreerd, een unicum. Ze promoveert in 1923 op de dissertatie *Die sogenaamde adenomiome van die ovarium*.⁴

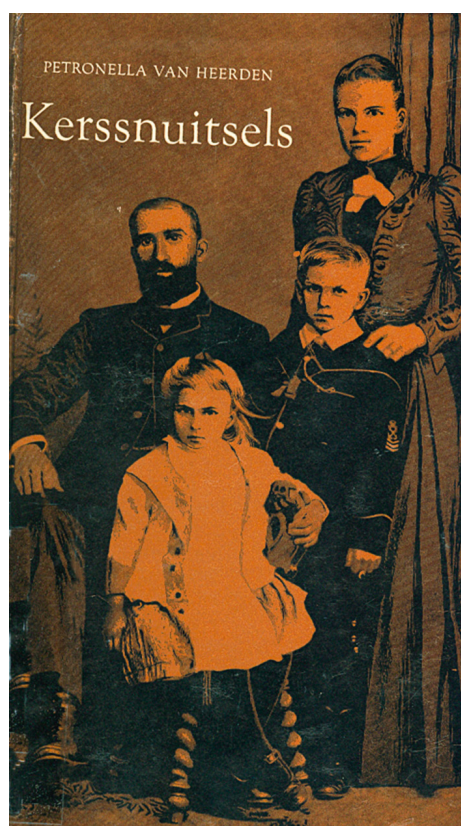
Nadat ze eerst nog een half jaar in de Weense gynaecologische kliniek van Halban heeft geassisteerd, keert van Heerden terug naar Zuid-Afrika. Ze vestigt zich dan in Kaapstad als de eerste vrouwelijke gynaecoloog in Zuid-Afrika.

MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID

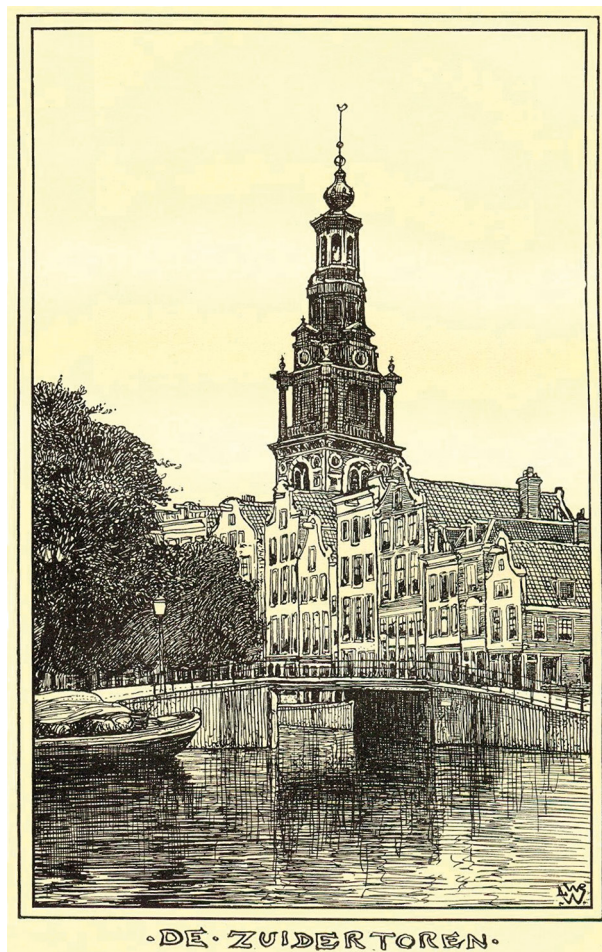
Al spoedig begeeft ze zich op politiek terrein en komt zij in het openbaar uit voor haar lesbische geaardheid. Ze speelde een belangrijke rol in de totstandkoming van het kiesrecht voor vrouwen in 1930, met name door weerstand hiertegen weg te nemen bij de vrouwelijke leden van de streng-orthodoxe Nederduits-Gereformeerde Kerk. Enkele jaren later neemt ze in woord en geschrift duidelijk afstand van de 'Nasionale Party' van Malan gezien de steeds sterker wordende fascistische tendensen en de invoering van de rassenscheiding. Al in 1938 waarschuwt ze dat het ontnemen van basale privileges van de zwarte bevolking de bestaande loyaliteit zal doen verdwijnen en dat het kan leiden tot tomeloze agressie tegen de blanke bevolking.

In 1943 trekt van Heerden zich terug op de 'familie plaas' in Harrismith, waar ze met haar levensgezellin op het boerenbedrijf werkt tot haar overlijden in 1975.

Officiële erkenning van haar baanbrekende verdiensten komt pas laat op gang. In 1968 wordt ze benoemd tot erelid van de Suid-Afrikaanse Vereniging van Verloskun-

FIGUUR 7 Van Heerden met haar ouders en broer op het boekomslag van haar eerste autobiografie *Kerssnuitsels* (de foto dateert van ongeveer 1890).

FIGUUR 8 Pentekening van de Zuiderkerk te Amsterdam door L.W.R. Wenkebach (1917).

LITERATUUR

- 1 Van Heerden AP, *Kerssnuitsels*. Kaapstad: Tafelberg; 1962.
- 2 Van Heerden AP, *Die sestiende koppie*. Kaapstad: Tafelberg; 1965.
- 3 Kruisheer K. *De dokter, dat ben ik! 65 jaar vereniging van vrouwelijke artsen*. Zutphen: Walburgers; 1998.
- 4 Van Heerden AP, *Die sogenaamde adenomiome van die ovarium* [proefschrift]. Amsterdam: H.J. Paris; 1923.
- 5 Van Niekerk A, A woman who made her mark in history but remained marginalised in the documents of history: Petronella van Heerden. *Journal of Literary Studies* 1998;14:348-74.
- 6 Jansen E, *Eva wat sê hulle? Konstruksies van krototoa in Suid Afrikaanse tekste* [oratie]. Amsterdam: Vossius pers; 2003.

diges en Ginekoloë (figuur 6). Pas veel later volgt de erkenning daarbuiten: als 'eerste vrouwelijk geneesheer', maar ook als de vrouw die door haar politieke en emancipatoire activiteiten een pioniersrol vervulde in Zuid-Afrika. De afschaffing van de apartheid zal zeker bij hebben gedragen aan de waardering die haar later toekwam. Zo wordt van Heerden in toenemende mate een icoon van de vrijmaking van de vrouw in de Zuid-Afrikaanse maatschappij.⁵

Recentelijk is in Nederland aandacht ontstaan voor haar literaire gave, die tot uiting komt in haar twee autobiografische boeken, *Kerssnuitsels* (kerstversieringen) en *Die sestiende koppie* (figuur 7).⁶ Haar gehechtheid aan Nederland, met name aan Amsterdam, mag niet onvermeld blijven. Zelf illustreert ze dat het beste wanneer ze haar herinnering beschrijft aan het carillon van de Zuiderkerk: 'Die lieflike heldere klank van die klokke swerf door die stilte en iets gebeurt met mij. Ek is verlief, verlief op 'n stad' (figuur 8).

Belangenconflict en financiële ondersteuning: geen gemeld.

Prof.dr. Louise Viljoen, werkzaam op het departement Afrikaans Nederlands van Universiteit Stellenbosch, Zuid-Afrika, maakte mogelijk dat de foto's uit het archief van dr. François van Heerden met diens toestemming gepubliceerd konden worden.

Aanvaard op 9 september 2013

Citeer als: *Ned Tijdschr Geneeskd*. 2013;157:A5421

[KIJK OOK OP WWW.NTVG.NL/PERSPECTIEF](http://www.ntvg.nl/perspectief)